

ПРАВО В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ¹

Громадянське суспільство поряд з державою зумовило появу права якісно нового типу. Важливу роль у його становленні відіграли **англійська (XVII ст.) та французька (XVIII ст.) революції**, які були серйозним випробуванням на міцність правової надбудови, що залишилася від середньовіччя. Поклавши початок перевороту в галузі економіки й політико-державних структур, вони започаткували й новий правовий порядок, який ґрунтувався на визнанні загальної рівності всіх людей від народження, рівності всіх перед законом – принципах, які було покладено в основу нового, юридичного світогляду. Оскільки цей правопорядок був зумовлений якісно новими суспільними відносинами – відносинами буржуазними, то й право нового типу стало **визначатися як право буржуазне**.

Тема: Становлення права нового типу

План:

1. Принципи та характерні риси права нового типу
 - 1.1. Принципи буржуазного права
 - 1.2. Основні риси буржуазного права
2. Основні тенденції розвитку буржуазного права
 - 2.1. Становлення світових правових сімей
 - 2.2. Соціалізація права
 - 2.3. Зміни у джерелах права
 - 2.4. Структурні зміни у праві
 - 2.5. Нові інтеграційні процеси у праві

1. Принципи та характерні риси права нового типу

1.1. Принципи буржуазного права

Сутність права, сформованого на початковій стадії громадянського суспільства, визначалася новим становищем особистості в суспільстві та державі й ґрунтувалася на **якісно нових принципах**. Серед цих принципів виділялися:

– **принцип індивідуалізму**, що відображав розкріпачення особистості, її звільнення від корпоративних, станових та інших феодальних пут. Це знайшло своє вираження вже в перших конституційних та інших законодавчих актах французької революції, і насамперед у **Декларації прав людини і громадянина 1789 року**, де **головним суб'єктом права стає людина як особистість**, а не станово-корпоративні утворення. Звідси і **права людини** в самих юридичних документах **стали розглядатись як природні, священні та невідчужувані**. У свою чергу, вони підкріплювалися **цілою сукупністю прав громадянина** в публічній та приватній сферах;

¹ Матеріал створено на основі навчального посібника Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. Київ : Центр учбової літератури, 2008 730 с.

–**принцип свободи**. Свобода була не тільки виразником загальнолюдського гуманістичного ідеалу. Вона виступала як **складовий елемент громадянського суспільства з властивими йому свободою підприємництва, свободою торгівлі, свободою конкуренції й інших економічних і соціальних свобод**, що, у свою чергу, були неможливими без свободи політичної;

–**принцип законності**. Буржуазія прагнула створити суспільство, яке базується на правопорядку. Вона **потребувала стабільності**, тому **цей принцип став умовою реалізації не тільки політичних і громадянських прав, гарантією демократичних інститутів влади, але й стабільності всього економічного обігу**;

–**принцип «верховенства права» і «верховенства закону»**. На відміну від попередньої епохи, коли право народжувалося в основному не з настанов держави, а з реально існуючих і таких, що визнавалися самим суспільством, відносин в епоху громадянського суспільства, особливо у ХХ ст., право, зберігаючи загальнолюдську цінність (це знаходить вираження в доктрині «верховенства права»), виступає значною мірою як припис державних органів.

1.2. Основні риси буржуазного права

У процесі становлення буржуазне права **набуло таких рис**:

1) буржуазне право виникло не на порожньому місці. Воно **формувалося на підвалинах дореволюційних правових систем**, які функціонували в суспільстві, яке вже знало і відносини приватної власності, і ринкові відносини, і досить високий рівень юридичної техніки. Тому **значна частина норм середньовічного права увійшла в оновленому вигляді до нового права**, а відмова в ході буржуазних революцій і в подальші періоди від норм «старого права» відбувалася головним чином стосовно тієї його частини, яка суперечила економічним та політичним потребам капіталізму й ускладнювала подальшу еволюцію самої правової системи;

2) буржуазне право **виникало у вигляді інтегрованих національних правових систем**. Використовуючи певною мірою правову спадщину минулої епохи, буржуазне право рішуче відкидало ті її частини, які ставали на заваді економічним та політичним інтересам буржуазії. Такими були, насамперед, роз'єднаність і феодальний партикуляризм, які базувалися на станових, регіональних, митних та інших бар'єрах. Ламаючи їх, буржуазні відносини призвели до виникнення не тільки національних держав, але й національних правових систем;

3) правова система, яка складалася, **набувала нової якості, нового способу свого існування: систему законодавства й систему права**, що практично лише в зародковому вигляді були присутні у станово-кастовому суспільстві. Особливе системотвірне значення у формуванні нового права мало законодавство. Стаючи основним джерелом права, саме воно, а не засоби саморегуляції, стає стрижнем правової системи, правотвірним фактором;

4) **організаційне оформлення галузей права.** Поряд з такими «старими» галузями права, як цивільне та кримінальне, виникають нові, наприклад, конституційне (державне) право, яке, незважаючи на свою молодість, стає свого роду ядром у національних правових системах.

Виникнувши в цих загальних рисах на етапі переходу від станово-кастового суспільства до громадянського, буржуазне право продовжувало розвиватися. Тенденції його розвитку визначалися характером відносин, що були зумовлені соціально-економічним, політичним та духовним станом громадянського суспільства на тому чи іншому історичному етапі.

2. Основні тенденції розвитку буржуазного права

Подальший розвиток буржуазних і капіталістичних відносин через поширення ринково-економічних зв'язків по всій земній кулі призвів до інтернаціоналізації не тільки економічного, а й правового життя. Однією з перших стала проявлятися тенденція подолання колишньої самоізоляції правових систем різних країн, посилення їх взаємодії, інтеграції та створення світових правових сімей.

2.1. Становлення світових правових сімей

Взаємодія правових систем набуває різноманітних форм. Вона здійснювалася шляхом:

- а) **широкої рецепції** (запозичення) цілих національних правових систем;
- б) **насильницького впровадження іноземного права;**
- в) **трансплантації принципів права одних країн у правові системи інших країн.**

Як відомо, певні умови для інтернаціоналізації права склалися вже в середні віки, але їх остаточне утворення пов'язане саме з процесом утвердження панування капіталізму в Англії і Франції, перетворенням їх у найбільші колоніальні держави світу. На цій базі виникають дві великі групи держав, правові системи яких склали т.зв. «правові сім'ї» або «правові системи світу» й дістали назви англосаксонської (острівної) та континентальної.

Англосаксонська (англо-американська) правова сім'я. Процес створення англосаксонської правової сім'ї тісно пов'язаний з колоніальною політикою. Оскільки зміст і форма англійського права були складними й недоступними для більш-менш широкого сприйняття в інших частинах світу, англосаксонська правова сім'я перетворилася у світову систему не в результаті рецепції, а шляхом трансплантації або насильницького впровадження основ англійського права в ході колоніальної експансії.

Трансплантації англійського права сприяли **дві судові доктрини**, які з'явилися на початкових стадіях англійської колоніальної експансії. Відповідно до першої з цих доктрин, англієць, який вирушає за кордон, «бере з собою» англійське право. Тим самим англійський суд так би мовити гарантував англійцеві, який знаходиться

в англійських колоніях («за морями»), збереження всіх свобод і демократичних інститутів, що існували в самій метрополії.

Відповідно до другої доктрини, сформульованої у 1693 р., у випадку освоєння англійцями «незаселених» земель місцеве індійське й інше туземне населення не мало прийматися як «нецивілізоване». У цих колоніях вважалися чинними всі закони Англії. Термін «закони Англії» у колоніальній практиці включав у себе не тільки статuti, але й «загальне право» і «право справедливості», тобто прецедентне право, що запроваджувалися в судах, створюваних англійськими колоністами.

Уведення в дію положень англійського права в колоніях переселенців здійснювалося не тільки на основі зазначених судових доктрин, але й шляхом видання спеціальних королівських хартиї, а також законів парламенту. Спеціальними актами англійське право було уведене в північноамериканських колоніях, пізніше поширилося на Канаду, Австралію, Нову Зеландію, Південну Африку, на базі яких згодом оформилися англійські домініони. Нормативними актами королів англійське право впроваджувалося «згори» і в нових колоніях в Азії та в Океанії.

Як правило, англійці не знищували цілком у колоніях традиційне місцеве право (наприклад, індуське, мусульманське, звичаєве), а визначали за допомогою англійського законодавства чи колоніальної влади межі його застосування. Це призвело до виникнення своєрідних змішаних правових систем, що склалися з елементів англійського та місцевого права.

З певними застереженнями до країн з такою правовою системою можна віднести і Сполучені Штати Америки, право яких, при всіх його генетичних зв'язках і структурній подібності до англійського права, в ході історичного розвитку набуло своєрідних рис.

1. Воно не сприйняло деякі англійські судові рішення, що мали суто середньовічне походження (у галузі земельної власності, спадкування тощо). У той же час в американському праві зародилося чимало нових прецедентів (наприклад, у праві корпорацій, договірному праві), орієнтованих на саморегульовальні сили в економіці. Прецедентне право США починає відігравати самостійну роль у системі загального права, тому багато західних юристів вважають за необхідне розрізняти дві системи загального (прецедентного) права – англійську та американську.

2. Норми загального права в його буквальному, суто англійському розумінні, застосовувалися американськими судами в порівняно обмежених сферах (наприклад, при розгляді зобов'язань із заподіяння шкоди тощо). Але загальне право в широкому розумінні, як «право, створене судьями» зберігало важливе місце у правовій системі США. Воно виступало й виступає не стільки як сукупність прецедентів, скільки як своєрідний суддівський метод регулювання суспільних відносин, як особливий стиль юридичного мислення, для якого притаманний високий ступінь правотворчої активності судів.

3. На відміну від англійського загального права, де діє суворе правило прецеденту, загальне право в США створювалось як гнучка і здатна до змін система. Суди федерації і штатів керувалися рішеннями, винесеними більш високою інстанцією, але не вважали себе зв'язаними у своїх власних рішеннях.

4. Казуальний характер права, що складається «від справи до справи», успадкований американським суспільством ще від колоніальної епохи, в США XIX–XX ст. проявився значно сильніше, ніж в Англії – «родоначалниці» прецедентного права.

5. На відміну від Англії, в США загальне право не стало єдиним для всієї країни і має істотні відмінності по штатах. З формально-логічної точки зору загальне право в США ніколи не було загальним, оскільки воно застосовувалося в різних штатах диференційовано, по-різному конкретизувалося в судовій практиці.

Таким чином, англосаксонське право суттєво було доповнене американським, що в подальшому зумовило появу більш вдалої назви цієї правової сім'ї – англо-американської. При наявності певних особливостей їй притаманні такі риси:

– визнання верховенства права, а не закону. Для цієї системи не характерна наявність кодифікацій як засобу галузевої організації правових норм. Останні виступають не стільки у вигляді загальної й абстрактної норми поведінки, скільки у способі вирішення судових позовів;

– важливе місце посідає прецедентне, суддівське право, для якого процесуальні моменти самого ведення судових справ (пред'явлення й оцінка доказів, заслуховування показань свідків тощо) нерідко мають більше значення, ніж з'ясування істини;

– право має процедурний і казуальний характер, а не законодавчий і системнологічний;

– відмова від широкої рецепції римського права в цій системі як результат має безліч юридичних конструкцій і термінів;

– відсутній її розподіл на публічне і приватне право.

Континентальна (романо-германська) правова сім'я. На відміну від англо-американської, континентальна правова сім'я формувалася під безпосереднім впливом правової системи Франції, і особливо наполеонівських кодифікацій, здійснених ще на початку XIX століття. Спочатку ця сім'я містила в собі правові системи ряду країн європейського континенту, які успадкували основні поняття, конструкції, а також загальний дух римського права. До цієї сім'ї належали правові системи таких «романських» держав, як Франція, Голландія, Бельгія, Іспанія, Італія, а також Німеччина. Німецький фактор, що відбив синтез варварського (німецького) і римського права, став настільки суттєвим, що сама континентальна система стала називатися романо-германською правовою сім'єю.

Континентальна система права у своєму розвитку рано вийшла за межі європейського континенту. Через вплив римсько-іспанських правових традицій її вже в XIX ст. сприйняли практично всі латиноамериканські держави, де рецепція

французького і римського права була особливо глибокою. Основні елементи структури й окремі положення континентальної системи були трансплантовані в ХІХ і на початку ХХ ст. численних африканських та азійських колоній Франції, Бельгії, Голландії, Німеччини. У другій половині ХХ ст., коли ці колонії отримали незалежність, їх правові системи виявилися «прив'язаними» до романо-германської правової сім'ї.

Романо-германська (континентальна) правова сім'я має низку структурних і техніко-юридичних особливостей, які сягають римського права і середньовічних правових традицій.

По-перше, у створенні права держав цієї групи вирішальну роль відігравала не судова практика, а законодавчі й інші нормативні акти королів, у тому числі засновані на римському праві. Буржуазні революції сприяли подальшому зростанню авторитету закону, який перетворився в головне джерело права й інструмент створення єдиного національного правового порядку. У країнах континентальної системи склалися спеціальні юридичні конструкції, що забезпечують визнання верховенства закону. Закон розглядався тут як акт верховної влади, наділений правом встановлювати норми, що мають вищу юридичну силу. На законі стала ґрунтуватися й ієрархія всіх супідрядних і нижчих за своєю правовою силою нормативних актів. З формально-юридичної точки зору в континентальній системі будь-яке рішення суду повинно було ґрунтуватися на писаному праві, на законі, а не на попередніх судових рішеннях. Судді в межах континентальної системи могли лише застосовувати право, а не створювати його, як це робили їх англійські колеги.

По-друге, іншою специфічною рисою континентальної правової сім'ї є кодифікованість його законодавства, що розглядалась як необхідна умова галузевої організації правових норм. Кодекси, на думку юристів ХІХ ст., повинні були чітко розмежовувати заборонене і дозволене.

По-третє, континентальна правова сім'я відрізняється від англосаксонської не тільки своїми формами, але й внутрішнім змістом, структурою, юридичною технікою. Правова норма розглядається як абстрактне розпорядження, як вище правило поведінки для громадян і державних органів. Чимало структурних особливостей права континентальної системи породжені рецепцією римського права.

По-четверте, пристосування римського права до умов нової епохи виявилось в розподілі права на публічне і приватне. Перше пов'язане з публічним, суспільним інтересом, поєднуючи приватних осіб під егідою державної влади в єдиний колектив «заради блага всього суспільства». Друге зорієнтоване на окремих індивідів і пов'язує приватних осіб у процесі захисту своїх особистих інтересів, у тому числі від державного втручання.

Таким чином, інтернаціоналізація правового життя різних країн і народів призвела до структурування національних правових систем, групування їх навколо

найбільш впливових держав та формування світових правових спільнот – сімей права. На межі XIX–XX ст. весь світ по суті поділений на чотири основні правові сім'ї: далекосхідна (китайсько-японська), мусульманська, англо-американська та романо-германська. Якщо перші дві виникли, як відомо, ще в ранньому середньовіччі на ідеологічно-релігійних засадах, то останні дві були передусім відповіддю на економічні потреби нового суспільства.

Утвердження панування капіталізму в західних країнах зумовили тенденції правового розвитку, не властиві попередньому, буржуазному періодові епохи громадянського суспільства. Новий стан суспільства, зберігаючи «каркас» права, основи якого були закладені під час буржуазних революцій, спричинив видозміну деяких його сутнісних та формальних якостей.

2.2. Соціалізація права

Принцип індивідуалізму – здавалося б природний, єдино можливий і непохитний для права XVIII – першої пол. XIX ст. – не витримав перевірку часом. Відігравши на початковому етапі свою позитивну роль, у подальшому, на практиці, він по суті призвів до класової диференціації в середині буржуазії, до зосередження реальних прав і свобод у руках тих, хто володів капіталом. Як відповідь на прагнення цих кіл узурпувати не тільки економічну, а й політико-правову владу зароджується нова тенденція – тенденція наповнення права соціальним змістом або його соціалізація.

Поступово, не без опору, закріплюється думка, що основне призначення права полягає не стільки в захисті тієї соціополітичної структури, що у своїй основі склалася на початку громадянського суспільства, скільки в тому, щоб, зберігаючи це суспільство і сформовані в ньому демократичні традиції, трансформувати його, пристосовуючи до нових суспільних потреб. Саме тому подальші зміни у праві західних країн виявляються не стільки в класових, скільки в загальносоціальних і загальнорегулятивних функціях права, пов'язаних з об'єктивним відображенням у ньому більш високих форм суспільної свідомості й виробництва, з необхідністю боротьби з хворобами та злочинністю, з поміркованим провадженням демографічної політики тощо.

Незважаючи на те, що після Другої світової війни право значної частини розвинутих країн світу продемонструвало більшу, ніж раніше, здатність до цілеспрямованої соціальної політики, необхідність соціалізації права донині залишається актуальною проблемою його розвитку.

2.3. Зміни у джерелах права

Різке збільшення нормативного правового матеріалу, подальший розвиток правових систем призвели до змін і в джерелах права. Старі кодекси, особливо ті, що були прийняті в XIX ст., обросли численними поправками. У низці країн на

зміну їм прийшли кодекси нового покоління, які більшою мірою відповідали потребам суспільства.

Зростання й ускладнення законодавства, поява великої кількості нових правових актів зумовили проведення значних кодифікаційних робіт. Але в багатьох країнах відбулася своєрідна «декодіфікація», яка проявилася в тому, що значна частина положень кодексу починає підмінюватися або ж витіснятися поточним законодавством.

Істотні зміни відбулися в самій внутрішній структурі джерел права. У ХХ ст., незважаючи на зростання законодавства, в загальній масі правового матеріалу збільшилася питома вага актів виконавчої влади. Цій зміні (у співвідношенні закону й актів виконавчої влади) сприяли в низці країн також конституції, що обмежили законодавчі повноваження парламенту визначеними предметними рамками. Самі закони нерідко приймаються парламентами в досить узагальненому вигляді і вимагають певної нормативної конкретизації.

Президентські та урядові декрети, накази й регламенти міністерств, як і інші види адміністративних актів, в усіх без винятку державах Заходу стали важливим інструментом практичного пристосування змісту права до мінливих суспільних умов. Процес зростання ролі урядових та інших адміністративних актів прискорювався у випадках послаблення парламентської системи, виходу виконавчого апарату з-під фактичного контролю представницьких органів. У державах з тоталітарними й авторитарними режимами уряди відкрито узурпували законодавчі повноваження, скасовуючи або підмінюючи своїми актами не тільки парламентські акти, але й конституційні норми.

Урядова нормотворчість набувала розвитку у вигляді так званого делегованого законодавства, прийняття якого здійснювалося за вповноваженням парламенту та при його офіційному контролі. В ряді країн у зв'язку зі зростанням ролі урядової влади й бюрократії правотворчого характеру, поряд з нормативними адміністративними актами, набуває й сама адміністративна практика. Адміністративні рішення урядових та інших виконавчих органів влади призвели в цілій низці випадків до створення адміністративних прецедентів, за якими фактично визнається нормативна сила.

У ряді інших джерел права зростає також значення судової практики. Вона все більше впливає на розвиток окремих правових інститутів і в тих країнах континентальної системи, де історично судовий прецедент не визнавався джерелом права, але рішення вищих судів фактично набували властивостей прецеденту. Найбільшу правотворчу роль відіграє судові рішення, що виносяться у зв'язку з тлумаченням законів.

Особливе місце серед джерел права посіли рішення конституційних судів, створених після Другої світової війни в багатьох країнах Європи й Азії. Незважаючи на низку антидемократичних рішень, винесених під тиском консервативних сил у 40–50-х рр. ХХ ст., у цілому інститут судового

конституційного контролю і створені в ході його здійснення конституційні доктрини сприяли розвитку права та зміцненню демократичних принципів політичного життя.

2.4. Структурні зміни у праві

Подальший розвиток суспільства зумовив і структурні зміни у праві. Розширення урядового втручання в різні сфери громадського життя призвело до подальшої диференціації системи законодавства й до роздрібнення ряду основних галузей права (цивільного, адміністративного тощо). У результаті відокремлення деяких традиційних інститутів з'явилися нові галузі законодавства: сімейне, патентне, авторське, банківське, страхове тощо.

Водночас намітилася й інша тенденція – тісне переплетення цивільно-правових (диспозитивних) та адміністративних (імперативних) методів правового регулювання, що призвело до послаблення розходжень між публічним і приватним правом.

Необхідність однакового врегулювання всієї сукупності складних економічних відносин зумовила появу комплексних галузей права (атомне право, транспортне та інші). У юридичній літературі починають вживатися такі правові конструкції, як підприємницьке право, господарське право, ділове право, економічне право, право торгового обігу тощо.

2.5. Нові інтеграційні процеси у праві

Активний розвиток законодавства, пов'язаного з регулюванням господарського життя, посилив взаємодію правових систем різних держав, особливо у сфері економічного законодавства та окремих його видів (інвестиційне, грошове-валютно-грошове, податкове тощо). Ця тенденція до зближення різних правових систем відображає об'єктивні потреби розвитку світового господарства, передусім, інтереси транснаціональних компаній (ТНК). Такі компанії здійснюють свій бізнес одночасно в багатьох країнах світу й зацікавлені в єдиних правових підходах до регулювання аналогічних економічних відносин. Інтеграційні процеси в економіці неминуче спричиняють посилення однаковості у праві різних країн, ведуть до послаблення колишніх відмінностей і контрастів між континентальною й англосаксонською правовими системами.

Однією з характерних рис еволюції права після Другої світової війни є значне зростання впливу норм міжнародного права на внутрішнє право окремих держав. Цей вплив охоплює як конституційне законодавство, так і правову систему в цілому. Помітним в останнє десятиліття стало збільшення кількості норм міжнародного права, що стосуються торгових та інших економічних відносин між різними державами. Особливо важливу роль у процесі уніфікації й гармонізації законодавства відіграють міжнародні економічні та політичні співтовариства європейських держав (загальний ринок тощо), у межах яких укладаються

багатосторонні договори, на основі яких у свою чергу держави-учасники договору приймають чи коригують відповідне національне законодавство (акціонерне, патентне, антимонопольне тощо).